

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

СУЛТАНОВА НАТАЛЯ ВІКТОРІВНА

УДК 37.018-324:371-486

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
В ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ
(1956 – початок ХХІ ст.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Тернопіль – 2018

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Робота виконана в Комунальному вищому навчальному закладі «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор
Слюсаренко Ніна Віталіївна,
Херсонський державний університет,
професор кафедри педагогіки, психології
й освітнього менеджменту
імені проф. Є. Петухова.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Канішевська Любов Вікторівна,
Інститут проблем виховання НАПН України,
головний науковий співробітник
лабораторії виховання у сім'ї та закладах
інтернатного типу;

доктор педагогічних наук, професор
Чепіль Марія МIRONІВНА,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри загальної педагогіки
та дошкільної освіти;

доктор педагогічних наук, доцент
Білавич Галина Василівна,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»,
професор кафедри педагогіки початкової освіти.

Захист відбудеться 30 листопада 2018 р. о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.01 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (зала засідань, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027).

Із дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <http://www.tnpu.edu.ua> та в науковій бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

Автореферат розісланий 30 жовтня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. І. Янкович

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Реформаційні процеси, що відбуваються в українській державі впродовж останніх років, характеризуються соціально-економічними, політичними зрушеннями, викликами та, одночасно, великими перспективами змін. Формується нове бачення організації виховання й соціального захисту дітей, які потребують державної допомоги й підтримки. Їх інтеграція в соціум на паритетних засадах уможлиблюється шляхом організації в системі інституційних закладів освіти ефективного соціального виховання. Однак сьогодні гостро постає питання реформування усталеної в Україні системи інтернатних установ і, відповідно, оптимізації процесу забезпечення освітніх потреб їх вихованців. Наявні проблеми спонукають до створення сприятливих умов для навчання й виховання дітей, які утримуються в закладах інтернатного типу, підготовки їх до самостійного життя, формування здатності й готовності до свідомого вибору професії, створення сім'ї, відстоювання громадянських інтересів української держави.

Означений стан актуалізує необхідність пошуку конструктивних ідей соціального виховання дітей, що потребують державної опіки й піклування, джерелом якого є значний теоретичний доробок і практичні надбання досвіду функціонування інтернатних закладів освіти в Україні.

Прогресивні зміни, що відбуваються сьогодні в державній освітній політиці, тенденційно позначаються на системі виховання дітей. Стратегії її вдосконалення законодавчо відображено в Законах України «Про освіту» (2017), «Про дошкільну освіту» (2001), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про позашкільну освіту» (2000), «Про вищу освіту» (2014), Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») (1993), Національній доктрині розвитку освіти України (2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013). Сучасний розвиток системи соціального виховання дітей детермінований нормативно-правовими документами: Концепціями національної системи виховання (1996), національно-патріотичного виховання (2009), громадянської освіти та виховання в Україні (2012), національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015) та Національною стратегією реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, яка декларує нові пріоритети в утриманні й вихованні дітей в умовах євроінтеграційних процесів.

У Законі України «Про освіту» (2017) у прикінцевих і перехідних положеннях вказується на необхідності «перетворення» до 31 грудня 2021 року існуючих шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, й дітей, які потребують соціальної допомоги, у дитячі будинки. Зміни в системі інституційного догляду в напрямку до альтернативного, наближеного до сімейних форм, утримання й виховання, що декларовані Національною стратегією реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, підсилюють актуальність забезпечення соціального виховання дітей в умовах трансформаційних змін й оновлених форм державної опіки.

До того ж процес реформування інтернатних закладів освіти потребує тривалого часу й доопрацювання нормативно-правового і методологічного забезпечення з метою його запровадження на всій території країни. Однак вихованці, які залишаються в інституційних установах, продовжуватимуть потребувати від держави забезпечення їхнього соціального виховання, яке б відповідало вимогам часу, інтересам і можливостям дітей.

Віднайдення конструктивних шляхів соціального виховання дітей в умовах державного утримання в інституційних установах й альтернативних формах сімейного влаштування уможливлується шляхом здійснення історико-педагогічної рефлексії генези його розвитку й ефективності виховних інструментів.

Грунтовний аналіз історико-педагогічних аспектів проблеми соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти досліджуваного періоду надасть змогу уникнути помилок і прорахунків у вихованні молодого покоління, виокремити та творчо реалізувати конструктивні ідеї з досвіду виховання учнів інтернатних установ, що слугуватиме базисом для прогнозування подальшого розвитку соціального виховання дітей в умовах деінституалізаційних трансформацій.

Проблема соціального виховання дітей була предметом дослідження науковців і громадських діячів різних часів. До неї зверталися Г. Гринько, В. Дурдуківський, В. Дюшен, В. Зеньківський, А. Макаренко, Я. Мамонтов, М. Плоткін, О. Попов, С. Русова, Я. Ряппо, К. Ушинський, Л. Цибулько, К. Чертова, С. Шацький, Е. Яновська та ін.

Теоретичне осмислення виховного потенціалу шкіл-інтернатів в Україні з перших років їхнього функціонування супроводжувалося виданням низки праць теоретико-методологічного й наукового характеру таких авторів: А. Аблятипов, А. Бондар, В. Вугрич, Ю. Грицай, З. Ілляшенко, Б. Кобзар, Б. Мельниченко, Т. Паладієва, М. Плоткін, Є. Постовойтов, В. Рум'янцев, С. Свириденко, В. Слюсаренко, В. Сухомлинський, В. Ципурський та ін.

Науковим підґрунтям для розв'язання означеної проблеми стали праці, присвячені історії розвитку національної педагогічної думки, освіти та шкільництва (О. Адаменко, Л. Артемова, Є. Березняк, Л. Березівська, В. Вихрущ, М. Грищенко, М. Грищенко, Н. Гупан, Т. Завгородня, І. Зязюн, В. Кремень, М. Левківський, А. Рижанова, С. Савченко, С. Сірополко, С. Сисоєва, О. Сухомлинська, Т. Сущенко, М. Чепіль, Л. Штефан, М. Ярмаченко та ін.); методологічним орієнтирам в історії розвитку виховних технологій в освіті й педагогіці (Г. Білавич, В. Бондар, В. Кузьменко, В. Поліщук, Н. Слюсаренко, Г. Терещук, Л. Хоружа, Ю. Щербяк, О. Янкович та ін.); дослідженню соціально-педагогічних і теоретико-методологічних засад навчання й виховання молодого покоління (О. Безпалько, І. Бех, І. Богданова, І. Виноградова-Бондаренко, І. Зверева, А. Капська, Л. Коваль, В. Кравець, В. Мадзігон, А. Мудрик, С. Пальчевський, Г. Пустовіт, С. Сейко та ін.).

Науковий дискурс щодо вирішення проблем інституційного утримання й виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, представлено в доробку вітчизняних і зарубіжних учених (Г. Бевз, О. Безпалько,

Л. Волинець, О. Голуб, Л. Дробот, І. Дубровіна, Т. Завгородня, В. Загрева, О. Кізь, О. Кікінеджі, Н. Комарова, В. Кравець, Л. Кузьменко, Й. Лагмейер, Г. Лактіонова, З. Матейчек, В. Оржеховська, С. Пальчевський, Ж. Петрочко, І. Пеша, Г. Покиданов, Ю. Поліщук, А. Поляничко, С. Свириденко, В. Слюсаренко, Л. Смагіна, Ю. Чернецька, Т. Шатохіна, О. Яременко та ін.). Зарубіжний досвід державної опіки й піклування розкрито в наукових працях О. Карпенко, А. Солодчук та ін.

Важливим джерелом дослідження з питань змісту виховної діяльності інтернатних закладів освіти на теренах України в різні часи слугували праці В. Вугрича, Л. Канішевської, Б. Кобзаря, С. Коношенка, О. Кузьміної, А. Наточія, В. Покася, В. Слюсаренка та ін.

Отже, науковці висвітлили широке коло питань, дотичних до проблеми, що досліджується. Однак на сьогодні немає цілісного дослідження, у якому б розкривався зміст і висвітлювалися трансформаційні процеси в системі соціального виховання дітей в інтернатних закладах України в 1956 році – на початку ХХІ століття. Водночас саме в цей період відбувалися розбудова й поширення всією територією України системи інтернатних закладів освіти, а ідеї соціального виховання набули значного теоретичного обґрунтування і практичного застосування.

Актуальність дослідження підтверджується низкою суперечностей, зокрема між:

- вимогами сучасної педагогічної науки щодо активізації процесу виховання соціально зрілої й життєво компетентної особистості, підготовленої до суспільно значущої, сповненої особистісного смислу життєдіяльності, та недостатнім вирішенням цього питання в умовах державного утримання й виховання дітей в інтернатних закладах освіти України;

- об'єктивною потребою в реформуванні інституційних установ в Україні й відсутністю цілісного забезпечення соціального виховання дітей у разі їх інтегрування до сімейних або інших форм альтернативного утримання й виховання;

- вимогами суспільства до підвищення рівня професійної компетентності педагогічних працівників у системі інституційних установ, а також потенційних батьків-вихователів, наставників й опікунів і неналежним урахуванням досвіду соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в історії вітчизняної педагогічної думки;

- наявними значними науковими здобутками щодо вирішення проблеми соціального виховання дітей і підготовки їх в умовах інституційного утримання до самостійного життя й недостатньою імплементацією продуктивних ідей у площині сучасних педагогічних технологій;

- необхідністю врахування європейського досвіду державного утримання й виховання дітей і важливістю збереження та використання кращих надбань у системі вітчизняної педагогічної думки;

- оновленням й удосконаленням змісту, форм і методів соціального виховання дітей в інституційних закладах освіти й недостатнім ознайомленням і використанням у практиці виховної роботи з учнями конструктивних ідей із

досвіду ретроспективного функціонування інтернатних закладів освіти.

Наявні суперечності й необхідність їх розв'язання, суспільна потреба підвищення ефективності виховання молодого покоління, доцільність виокремлення й запровадження позитивного педагогічного досвіду минулого, відсутність історико-педагогічних досліджень, які б відображали тенденції розвитку та зміни в системі соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України в означений період, зумовили вибір теми дослідження **«Теорія і практика соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України (1956 – початок XXI ст.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тем науково-дослідної роботи Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради «Історико-педагогічні аспекти розвитку неперервної освіти в Україні та зарубіжжі» (державний реєстраційний номер 0115U002891) й «Теоретико-методологічні основи розвитку особистості в системі неперервної освіти» (державний реєстраційний номер 0116U004931). Тему дисертації затверджено вченою радою Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (протокол № 5 від 17.09.2015 р.) й погоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 14.06.2016 р.).

Об'єкт дослідження – генеза інтернатних закладів освіти в Україні.

Предмет дослідження – розвиток змісту, форм і методів соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України (1956 – початок XXI ст.).

Мета дослідження – на основі цілісного ретроспективного аналізу обґрунтувати теоретико-методичні засади розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України (1956 – початок XXI ст.) й розкрити можливості творчого застосування конструктивних ідей із досвіду соціального виховання дітей в умовах деінституалізаційних змін.

Завдання дослідження:

1. На підставі аналізу джерельної бази визначити організаційно-педагогічні засади розвитку інтернатних закладів освіти в системі соціально-виховних трансформацій у радянському й пострадянському освітньому просторі та вдосконалити понятійно-термінологічний апарат.

2. Виявити чинники, що впливали впродовж 1956 – початку XXI ст. на розвиток теорії і практики соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в Україні.

3. У контексті суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних і соціально-педагогічних детермінант обґрунтувати періодизацію розвитку соціального виховання дітей і трансформацій його змісту в інтернатних закладах освіти України у визначених хронологічних межах.

4. Охарактеризувати зміст, форми і методи соціально-виховної діяльності установ інтернатного типу в досліджуваній період.

5. Визначити тенденції розвитку соціального виховання дітей в умовах

інтернатної освіти в кожному історичному періоді й узагальнити відповідний досвід соціально-виховної діяльності.

6. Виокремити позитивний ретроспективний досвід соціального виховання учнів інтернатних установ й окреслити можливості імплементації продуктивних ідей в умовах реформування інституційних закладів утримання й виховання дітей.

Концепція дослідження полягає в цілісному відтворенні історії розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в Україні й обґрунтуванні його концептуальних положень упродовж 1956 – початку ХХІ ст.

Концепція ґрунтується на осмисленні соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти як поліфункційної системи, що є складовою освітнього процесу в інтернатних установах. Цей науковий соціально-педагогічний феномен розглянуто в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних і соціально-педагогічних детермінант як цілеспрямований процес у системі закладів інтернатної освіти, що сприяє засвоєнню соціальних знань, норм, цінностей і соціального досвіду й забезпечує ефективну регуляцію дій та поведінки особистості згідно з прийнятими в суспільстві нормами.

Вихідні положення концепції конкретизуються в чотирьох взаємопов'язаних концептах: методологічному, історичному, теоретичному й технологічному, – що розглядаються в системі й взаємодії протягом кожного історичного періоду та сприяють реалізації мети й завдань дисертаційної роботи.

Методологічний розкриває взаємозв'язки між основними фундаментальними науковими підходами до дослідження проблеми соціального виховання дітей (історичним, герменевтичним, порівняльним, системно-функційним, культурологічним, аксіологічним, гуманістичним, комплексним) і відображає цілісну й системну картину його розвитку в ретроспективі функціонування інтернатних установ.

Історичний передбачає дослідження проблеми крізь призму історичної ретроспекції соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти з виокремленням і обґрунтуванням періодів його розвитку в Україні й уможливорює об'єктивну реконструкцію генези інтернатних установ і розвитку змісту, форм та методів соціального виховання дітей упродовж досліджуваного періоду.

Теоретичний визначає систему вихідних концептуальних положень, підходів, концепцій, категоріальний апарат, що сприяють обґрунтованості розкриття теоретико-методологічних засад, специфічних особливостей, періодів і тенденцій розвитку соціального виховання дітей в окреслених хронологічних межах.

Технологічний містить критично-конструктивний аналіз, оцінювання й узагальнення позитивного історичного досвіду соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти, що може стати підґрунтям для розв'язання проблем пошуку ефективних виховних технологій, які виникають у сучасній системі державного утримання й виховання дітей і допоможе окреслити

можливості творчого використання його конструктивних ідей у площині сучасних деінституційних змін.

Логіку дослідження визначає обґрунтування на основі цілісного ретроспективного аналізу теоретико-методичних засад проблеми трансформації організаційно-методологічних, структурно-функційних і змістовних змін, що відбувалися в розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в Україні впродовж 1956 – початку XXI ст. Розвиток соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти розглядається як системний процес трансформаційних змін, що відображає еволюцію теорії і практики функціонування інтернатних установ та їх значення в соціальному вихованні учнів.

Генезис соціального виховання дітей, його змісту, форм та методів в інтернатних закладах освіти України, детермінований суспільно-політичними зрушеннями змінами педагогічної думки й вітчизняної системи освіти. Це зумовило виокремлення послідовних періодів розвитку соціального виховання дітей (ідеологічно-організаційний – суспільно-прагматичний – дитиноцентричний), що сприяє визначенню й обґрунтуванню особливостей змісту та тенденцій в кожному з них.

Теоретичну основу дослідження складають:

– концептуальні положення в галузі історико-педагогічної науки з проблем генези вітчизняної педагогічної думки (О. Адаменко, Л. Березівська, В. Кремень, А. Рижанова, О. Сухомлинська, О. Янкович, М. Ярмаченко);

– дослідження питань методології виховання дітей і молоді в історії розвитку освіти й педагогіки в Україні (І. Бех, В. Бондар, Б. Кобзар, В. Кузьменко, В. Поліщук, Н. Слюсаренко, Г. Терещук, Л. Хоружа);

– наукові праці, що висвітлюють проблеми інституційного утримання й виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (Г. Бевз, Л. Волинець, В. Вугрич, Л. Дробот, Т. Завгородня, В. Кравець, В. Оржеховська, Ж. Петрочко, І. Пеша, Л. Смагіна);

– теоретичні й методологічні розвідки, що розкривають сучасні підходи до організації й вдосконалення виховання дітей в умовах інтернатних установ (Л. Канішевська, С. Коношенко, О. Кузьміна, А. Наточій, В. Покась, В. Слюсаренко);

– нормативно-правові документи, що регламентували розвиток і трансформації змісту соціального виховання дітей у ретроспективі функціонування інтернатних закладів освіти в Україні.

Методи дослідження:

теоретичні, які передбачають отримання об'єктивної інформації про теоретичні й практичні засади процесу соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в Україні означеного періоду: науково-бібліографічний метод вивчення архівних і бібліотечних фондів, їх класифікація й систематизація для визначення опорної джерельної бази; історико-ретроспективний та концептуально-порівняльний аналіз педагогічної літератури, нормативно-правових і законодавчих документів, архівних матеріалів; аналіз і синтез фактів, теоретичних ідей і досвіду виховної

діяльності інтернатних закладів в Україні та за її межами протягом досліджуваного періоду; індуктивний метод, що сприяв встановленню загальних тенденцій розвитку і функціонування системи соціального виховання; понятійно-термінологічний аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація й інтеграція отриманих даних; персоналістично-біографічний метод, спрямований на вивчення біографії та педагогічної спадщини видатних українських педагогів; хронологічно-системний, проблемно-пошуковий та історичний методи для обґрунтування генези системи соціального виховання в інтернатних установах освіти в Україні у 1956 – на початку ХХІ ст., формулювання висновків, рекомендацій та виокремлення позитивного досвіду соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти з метою його подальшої імплементації у вітчизняній теорії та практиці виховання молодого покоління;

емпіричні, що сприяли накопиченню фактичного матеріалу шляхом вивчення й аналізу нормативно-правових документів, узагальнення передового педагогічного досвіду соціального виховання в освітніх інтернатних установах у період 1956 – початку ХХІ ст.; аналіз наукової літератури й нормативних документів із теми дослідження з метою систематизації та узагальнення джерельної бази; метод аналізу статистичних даних (для порівняння кількісних показників контингенту вихованців і масштабів поширення закладів інтернатної освіти в Україні впродовж досліджуваного періоду); прогностичний метод із метою прогнозування подальшого вдосконалення системи інтернатної освіти та виокремлення й запровадження позитивного досвіду соціального виховання дітей у сучасних умовах реформування освіти в Україні.

Джерельну базу дослідження становлять:

– *нормативно-правові документи загальнодержавного й місцевого рівнів*, що регламентували діяльність інтернатних закладів освіти та, відповідно, розвиток теорії і практики соціального виховання дітей упродовж досліджуваного періоду (законодавчі, нормативні акти України, урядів УСРР, УРСР, документи Народного комісаріату освіти України, Міністерства освіти УРСР, а саме: «Збірники наказів і розпоряджень Народного Комісаріату освіти України»; «Бюлетені Народного Комісаріату освіти України», «Інформаційні збірники Міністерства освіти України»; матеріали з'їздів, конференцій, нарад, присвячених питанням діяльності шкіл-інтернатів в Україні; статистичні дані, листування; матеріали Міжнародних, Всесоюзних і Всеукраїнських педагогічних конференцій періоду, який вивчається; постанови й розпорядження Президента України, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, накази, положення та ін.);

– *архівні матеріали й документи*, зміст яких відтворює організаційні засади функціонування інтернатних закладів освіти, методи і форми їх соціально-виховної діяльності протягом виокремлених періодів (офіційне листування керівних органів освіти, зведені звіти шкіл-інтернатів про навчально-виховну діяльність, статистичні дані, довідки про інспектування, документи з питань народної освіти в УРСР, директивні вказівки, накази, інструкції з організації

виховної роботи в школах-інтернатах, стенограми засідань директорів шкіл-інтернатів та інші справи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Миколаївської області). У роботі використано 208 джерел з архівних фондів, серед яких є справи, що не були опрацьовані раніше;

– *праці, що висвітлюють результати наукових досліджень* вітчизняних і зарубіжних учених із питань діяльності шкіл-інтернатів в Україні, організаційних засад соціального виховання в них учнів, проблем удосконалення змісту навчально-виховної роботи та пропозицій із реформування інтернатних установ, пошуку й упровадження альтернативних форм державного утримання й виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, й інших категорій вихованців, які знаходяться на утриманні держави;

– *нарративні джерела й праці, у яких публікувалися в досліджуваній період і розкривалися окремі питання соціального виховання дітей, історично й культурно обґрунтовуючи авторські позиції та досвід і стан функціонування інтернатних установ в Україні (публікації у журналах, періодичних виданнях, результати педагогічних читань і конференцій, довідкові й інтернет-видання, сучасна наукознавча і довідково-бібліографічна література).*

Хронологічні межі дослідження розвитку теорії і практики соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти охоплюють період з 1956 р. до початку ХХІ ст.

Нижня межа (1956 р.) визначається ухваленням ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР постанови від 15 вересня 1956 року «Про організацію шкіл-інтернатів», організацією діяльності в УРСР перших п'ятдесяти шкіл-інтернатів і проголошенням курсу на пріоритетність державного утримання й соціального виховання дітей.

Верхня хронологічна межа (початок ХХІ ст.) зумовлюється соціально-економічними й політичними зрушеннями, що відбуваються в українській державі впродовж останніх років, істотними соціально-економічними змінами, в тому числі ціннісних орієнтацій молодого покоління, а також ухваленням Національної Стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, яка декларує нові пріоритети у вихованні дітей в умовах євроінтеграційних процесів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше*:

– на основі цілісного ретроспективного аналізу досліджено теоретико-методичні засади розвитку інтернатних закладів освіти в системі соціально-виховних трансформацій у радянському й пострадянському освітньому просторі, зроблено їх порівняльний аналіз;

– визначено чинники, що впливали в досліджуваній період на розвиток соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти: зовнішні (суспільно-політичні, соціально-економічні, культурні), внутрішні (організаційно-методологічні, соціально-педагогічні, технологічні), а також системоутворювальні (множина взаємопов'язаних структурних елементів, що

забезпечують розвиток соціального виховання в дискурсі генези інтернатних установ);

– обґрунтовано періодизацію розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України з 1956 р. до початку XXI ст. (2017 р.): I період (1956 р. – перша половина 1960-х рр.) – ідеологічно-організаційний; II період (друга половина 1960-х – 1990 р.) – суспільно-прагматичний (1 субперіод – 1965–1984 рр.; 2 субперіод 1985–1990 р.); III період (1991 р. – початок XXI ст.) – дитиноцентричний.

– охарактеризовано трансформації змісту, форм і методів соціального виховання дітей протягом досліджуваного періоду; диференційовано на основі характеру змін: організаційно-методологічних (детерміновані формами організації, методами, прийомами здійснення і принципами соціального виховання дітей в інтернатних навчальних закладах), структурно-функційних (відображали вплив реформ шкільної освіти на розвиток соціального виховання дітей) та змістових (віддзеркалювали трансформації у змісті соціального виховання дітей, зокрема у розвитку соціальних знань, умінь, якими повинні опанувати вихованці, ціннісних орієнтацій, переконань, якостей і стійких звичок соціально-очікуваної поведінки) засоби соціального виховання учнів;

– визначено провідні тенденції, що впливали на зміст соціального виховання дітей і його розвиток в інтернатних закладах освіти у межах кожного з окреслених періодів (узаємозв'язок соціального виховання дітей із продуктивною працею; формування «нового покоління людей» шляхом залучення їх до самообслуговування та суспільно-корисної праці; професіоналізація виховного процесу через підготовки учнів із виробничих спеціальностей в інтернатах у поєднанні з їх трудовим навчанням (ідеологічно-організаційний період); диференційований підхід до соціального виховання (урахування індивідуальних нахилів, інтересів, можливостей та обдарувань вихованців під час вибору форм і методів виховання); узгодженість зусиль інтернатного закладу освіти з громадськими й державними організаціями, виробничими підприємствами та колективами, засобами масової інформації й іншими соціальними інститутами у справі соціального виховання дітей; посилення уваги до професійної орієнтації та трудового виховання молодого покоління як засобів їх підготовки до самостійного життя (суспільно-прагматичний); остаточний перехід від ідей комуністичного виховання до особистісно орієнтованого; відродження традицій національного, національно-патріотичного та громадянського виховання; превалювання інтересів і потреб особистості над інтересами суспільства; знецінення морально-етичної складової соціального виховання дітей (дитиноцентричний період)).

– виокремлено продуктивні ідеї з досвіду соціального виховання учнів інтернатних установ (пріоритетність заходів, що забезпечують повноцінну участь дитини в усіх сферах соціально-культурних формацій; розвиток ціннісного ставлення до навколишньої дійсності й до самих себе; спонукання до протидії проявам аморальності, правопорушенням, бездуховності, антигромадській діяльності; формування соціально активної за формою й моральної за змістом життєвої позиції молодого покоління; посилення уваги до

розвитку свідомого ставлення до своїх дій, поведінки й життєвих пріоритетів; використання низки соціально-виховних заходів, що спрямовані на формування національної свідомості, гуманістичної позиції, моральних цінностей і переконань та ін.) та можливості їх екстраполяції в умовах реформування інституційних закладів утримання й виховання дітей.

Уточнено передумови розвитку соціального виховання дітей в інтернатних установах країни; удосконалено понятійно-термінологічний апарат у сфері соціально-виховних технологій.

Подальшого розвитку набули окремі положення щодо соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України в умовах деінституалізаційних змін.

До наукового обігу введено нові документи, факти, ідеї, що базуються на виявлених архівних матеріалах (Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, ф. 166, оп. 15, Том II, спр. 2029, 2005; Том III, спр. 2706, 5007; Том V, спр. 7405; Оп. 17, спр. 6; Оп. 18, спр. 21; Центрального державного архіву громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 73, спр. 706, 722, 730, 744; Оп. 24, Ч. II, спр. 5357, 5406; Оп. 31, Ч. I, спр. 371, 695; Ч. II, спр. 1666, 2162; Державного архіву Миколаївської області, ф. Р. 2817, оп. 2, спр. 49, 63; Оп. 3, спр. 119; Оп. 6, спр. 160, 162; Оп. 7, спр. 566) та значний масив джерел із проблеми соціального виховання дітей, що сприятиме відтворенню цілісної картини його здійснення в теорії і практиці діяльності інтернатних закладів освіти України.

Практичне значення дослідження. Основні отримані результати й висновки дисертаційного дослідження використано під час розробки навчального посібника «Діяльність інтернатних закладів освіти в Україні (друга половина XX століття)» та впроваджено в процес підготовки майбутніх вихователів, учителів та соціальних педагогів і працівників у системі вищої освіти.

Джерельна база дослідження та фактологічний матеріал надають можливість використовувати історико-педагогічний досвід соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в системі підготовки соціальних працівників, вихователів закладів дошкільної освіти, учителів початкової й середньої освіти під час розробки й вдосконалення змісту дисциплін соціально-педагогічного циклу, у процесі педагогічної практики студентів для планування виховної роботи з дітьми в умовах інституційних установ; під час підготовки навчально-методичної літератури, зокрема із історії педагогіки, теорії навчання й виховання, у наукових розвідках магістрантів, аспірантів і докторантів з історико-педагогічних досліджень питань державного утримання й виховання дітей в інституційних закладах України.

Виявлені зміст і тенденції розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах у різні періоди їх функціонування, а також охарактеризовані перспективи творчого використання позитивного досвіду соціально-виховної роботи з дітьми-сиротами й дітьми, позбавленими батьківського піклування, сприятимуть окресленню можливостей імплементації продуктивних ідей із досвіду соціального виховання учнів інтернатних установ

в умовах реформування інтернатної освіти в Україні та влаштування дітей до альтернативних форм сімейного виховання.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» (довідка № 01-25/171 від 19.03.2018 р.), Хмельницького національного університету (довідка № 164 від 20.03.2018 р.), Одеського національного політехнічного університету (довідка № 694/138-06 від 26.03.2018 р.), Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (довідка № 01-12/01/328 від 27.03.2018 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 348 від 29.03.2018 р.), ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (довідка № 01-15/03/478 від 02.04.2018 р.), Калинівської спеціальної школи-інтернату I-III ступенів Херсонської обласної ради (довідка № 389 від 06.04.2018 р.), Комунального закладу «Загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів – центр загальної і профільної освіти та комплексної реабілітації» Миколаївської обласної ради (довідка № 492 від 17.04.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. У наукових працях, опублікованих зі співавторами [10; 30], авторові належить обґрунтування концептуальних ідей дослідження, інтерпретація його результатів щодо змісту, методів і форм, а також чинників і провідних тенденцій розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України у визначених хронологічних межах. Наукові праці, опубліковані у співавторстві, репрезентують авторський підхід до обґрунтування теорії та практики соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України; у роботі використано ідеї та положення, що є результатом особистого наукового пошуку здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати проведеного дослідження теорії й практики соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти представлено на науково-практичних конференціях, семінарах і педагогічних читаннях, зокрема:

– *міжнародних*: «Проектування і розвиток професійно успішної особистості в освітньо-виховному середовищі університету» (Миколаїв, 2013), «Наука сьогодні: теорія, методологія, практика, проблематика» (Польща, Сопот, 2014), «Психолого-педагогічні засади діяльності фахівця: історія, теорія, практика» (Херсон, 2014), «Форми і методи соціальної роботи у різних сферах життєдіяльності» (Улан-Уде, 2014), «Етнодизайн у контексті українського національного відродження та європейської інтеграції» (Полтава, 2015), «Актуальні напрями наукових досліджень вчених та практиків світового наукового співтовариства» (Болгарія, Варна, 2015), «II Дунайські наукові читання: духовно-творча константа особистості» (Ізмаїл, 2016), II і III науково-практичних конференціях «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи» (Баку-Ужгород-Дрогобич, 2017), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2017), «Актуальні дослідження у соціальній сфері» (Одеса, 2013, 2017, 2017), «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький,

2017), «Проблеми реформування та модернізації інституційних форм утримання та виховання дітей в Україні у контексті освітніх парадигм» (Баку – Ужгород – Дрогобич, 2017);

– *усеукраїнських*: «Виховання особистості: національно-патріотичний вимір» (Херсон, 2015), «Інновації в підготовці фахівців технологічної, професійної освіти та готельно-ресторанного бізнесу» (Херсон, 2013), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти і управління навчальними закладами» (Херсон, 2015, 2016, 2017), «Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» (Херсон, 2017), «Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід» (Херсон, 2016), «Педагогічна наука в Україні за роки незалежності: здобутки, прорахунки, перспективи» (Херсон, 2017), «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2017), «Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка» (Каховка, 2017), «Роль мови в інтелектуальному формуванні особистості» (Херсон, 2018);

– *обласних*: «Г. Костюк – видатний психолог сучасності: ідеї, пошуки, перспективи» (Херсон, 2014).

Публікації. Основні наукові результати дослідження оприлюднено в 54 публікаціях: 1 одноосібній монографії, 1 навчальному посібнику, 27 статтях у наукових фахових виданнях України та у виданнях, що індексуються у міжнародних наукометричних базах даних; 5 статтях у міжнародних збірниках; 1 статті у науково-методичному журналі і 19 матеріалах науково-практичних конференцій.

Кандидатську дисертацію «Педагогічні умови формування етичної компетентності майбутніх соціальних педагогів» (спеціальність 13.00.05 – соціальна педагогіка) захищено в 2013 році. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (807 позицій, зокрема 208 архівних справ), 14 додатків. Роботу ілюстровано 9 рисунками, 20 таблицями. Загальний обсяг дисертації – 620 сторінок, з них 373 основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання роботи, концепцію й методи дослідження; аргументовано його хронологічні межі; розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів; подано відомості про особистий внесок здобувача, апробацію результатів дослідження та структуру роботи.

У першому розділі «**Теоретичні основи розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України**» охарактеризовано джерельну базу дослідження та його понятійно-термінологічний апарат, розглянуто соціокультурні й суспільно-політичні передумови становлення і розвитку системи соціального виховання в інтернатних закладах освіти, на основі проблемно-тематичного підходу представлено періодизацію розвитку

соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України (1956 – початок ХХІ ст.).

Для цілісного аналізу джерельної бази дослідження з проблеми соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України з метою її об'єктивного наукового пізнання використано проблемно-тематичний підхід, згідно з яким виділено чотири основні групи джерел: праці, що висвітлюють передумови розвитку системи соціального виховання дітей в інтернатних закладах України; у яких розглядаються питання організації шкіл-інтернатів в УРСР і методологічні засади соціального виховання учнів; що надають уявлення про трансформації змісту соціального виховання дітей упродовж досліджуваної доби; у яких обґрунтовано необхідність реформування інтернатних закладів освіти в Україні й оптимізації соціального виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

З огляду на тривалість процесу становлення й розвитку системи соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в Україні, його узгоджену послідовність із певними історичними віхами, у межах проблемно-тематичного підходу до систематизації джерельної бази використано хронологічний принцип їх розташування у структурі джерел, що містять:

- нормативно-правові й розпорядчі документи загальнодержавного й місцевого рівнів, що регламентували розвиток соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти впродовж досліджуваного періоду;

- архівні документи й матеріали, що розкривали організаційні засади функціонування інтернатних закладів освіти України, зміст, методи та форми їх соціально-виховної діяльності;

- праці, які висвітлюють результати наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених з питань соціального виховання дітей в умовах інтернатних установ, проблем удосконалення змісту навчально-виховної роботи, пропозицій із реформування інтернатних закладів, а також пошуку й впровадженню альтернативних форм державного утримання й виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, й інших вихованців, які знаходяться на утриманні держави;

- нарративні джерела, матеріали та праці, у яких публікувалися в досліджуваний період і розкривалися окремі питання соціального виховання дітей, історично й культурно обґрунтовувалися авторські позиції та досвід і стан функціонування інтернатних установ в Україні.

З'ясовано, що хоча ретроспектива й актуальний стан функціонування інтернатних закладів освіти вже був предметом дослідження вчених, однак стійкої традиції цілісного студювання проблеми соціального виховання дітей в умовах інтернатних установ упродовж означеного періоду здійснено не було. Це ускладнює завдання системно простежити наступність і взаємозалежність виховних впливів і нормативно-процесуальних змін із метою виокремлення конструктивних ідей із ретроспективного досвіду соціального виховання дітей для їх подальшої імплементації в площині сучасного реформування інтернатних установ.

Для достовірності наукових розвідок й об'єктивності їх висвітлення в роботі уточнено понятійно-термінологічний апарат, розглянуто зміст ключових концептів («виховання», «вихованці», «соціальне виховання», «виховний процес», «зміст виховання», «соціальний досвід», «соціальні знання») і базових понять («соціальне виховання», «інтернатні заклади освіти») у соціально-педагогічному науковому дискурсі, визначено контенти поняття «соціальне виховання дітей в інтернатних закладах освіти».

Зважаючи на поліаспектність цього феномена й результати наукових розвідок джерелознавчої бази, соціальне виховання дітей в інтернатних закладах освіти розглянуто як педагогічну категорію, що відображає соціально-педагогічне явище в кількох основних вимірах: суспільно-політичному, технологічному, інституційному (рис. 1).

Рис. 1. Компоненти соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти

Уточнюючи контент категорії «соціальне виховання» як цілеспрямований процес, що сприяє засвоєнню системи соціальних знань, норм, цінностей і соціального досвіду й забезпечує ефективну регуляцію соціальної поведінки особистості, проаналізовано зміст дотичних дефініцій (гармонійний розвиток, виховна майстерність, соціальний досвід, соціальні знання, норми й цінності), визначено характер їх узгодженості, ступінь підпорядкованості для більш коректного застосування в роботі, схарактеризовано й обґрунтовано сутність поняття «соціальне виховання дітей в інтернатних закладах освіти» як цілеспрямовану діяльність інтернатних закладів освіти із забезпечення соціально контрольованого процесу, детермінованого специфічними завданнями, змістом й особливостями установ і спрямованого на засвоєння вихованцями системи знань, умінь, цінностей та соціального досвіду з метою забезпечення ефективної регуляції дій і поведінки особистості згідно з прийнятими в суспільстві нормами.

До передумов становлення й розвитку системи соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України віднесено: соціально-культурні (зміна системи цінностей, соціальних пріоритетів і життєвих орієнтирів;

руйнація старих освітніх парадигм та соціально-педагогічних відносин) і суспільно-політичні (перебудова соціально-економічного устрою держави; зростання сирітства, безпритульності, занедбаності й соціальної вразливості молодого покоління) трансформації 1920-х рр. Виявлено, що найсуттєвіші зміни в розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України відбулися в другій половині ХХ (з 1956 р.) – на початку ХХІ ст. У цей період закладено основи сучасної системи інтернатної освіти, активізувався новаторський рух до відкриття навчально-виховних закладів нового типу (шкіл-інтернатів) та, відповідно, забезпечення системи соціального виховання в них дітей.

Основними причинами масового відкриття шкіл-інтернатів визначено намагання створити ефективну систему соціального виховання всіх дітей (передусім дітей-сиріт, дітей-інвалідів війни і праці, дітей матерів-одиначок, а також дітей, які не мали належних умов для проживання у своїх сім'ях), спрямовану на виховання гідних представників суспільства й радянської держави та прагнення вивільнити «робочі руки» (зокрема, жіночі) для відновлення народного господарства республіки, яке було вщент зруйновано в роки Другої світової війни.

Проведене дослідження дозволило встановити авторську періодизацію розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України у 1956 р. – на початку ХХІ ст.: І період (1956 р. – перша половина 1960-х рр.) – *ідеологічно-організаційний* (домінування авторитарної системи соціального виховання дітей); ІІ період (друга половина 1960-х – 1990 р.) – *суспільно-прагматичний* (пошук шляхів удосконалення змісту, форм і методів соціального виховання дітей у закладах суспільного утримання) із субперіодами: 1 субперіод 1965–1984 рр.; 2 субперіод 1985–1990 рр.; ІІІ період (1991 р. – початок ХХІ ст.) – *дитиноцентричний* (оновлення усталеної системи інтернатної освіти та, відповідно, соціального виховання дітей).

Обґрунтування періодизації розвитку соціального виховання дітей зумовлено результатами аналізу нормативно-правового забезпечення виховної діяльності шкіл-інтернатів; динамікою розвитку різних типів інтернатних закладів освіти й напрямків виховної роботи з дітьми, трансформаційними змінами змісту й методології соціального виховання дітей відповідно до потреб суспільства і стану соціально-культурного розвитку України в різні історичні часи.

У другому розділі «**Домінування авторитарної системи соціального виховання дітей у школах-інтернатах УРСР (1956 – перша половина 1960-х рр.)**» визначено тенденції розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в означених хронологічних межах; розкрито організаційні засади діяльності шкіл-інтернатів, їх виховний потенціал; проаналізовано зміст, форми й методи соціального виховання дітей.

Цей ідеологічно-організаційний період розвитку соціального виховання дітей характеризувався творчими пошуками, ідеями, намаганнями, які в перші роки функціонування шкіл-інтернатів (із 1956 р.) детермінувала радянська, пронизана комуністичною ідеологією, педагогіка, що мала авторитарний

характер. Концепція всебічного розвитку вихованців інтернатних установ і підготовки їх до самостійного життя унеможлиблювала формування й поширення альтернативних поглядів серед дітей та індивідуальну траєкторію розвитку їх особистості.

З'ясовано, що розвиток дітей у цей період здійснювався виховними інструментами, які характеризувалися стійкими тенденціями до взаємозв'язку з політехнічним навчанням і трудовим вихованням учнів. Уся виховна робота у школах-інтернатах спрямовувалася на підвищення рівня успішності, поглиблення знань вихованців шляхом зв'язку теоретичних положень із практичним життям і їх підготовку до праці в умовах різногалузевих формацій промислового виробництва.

Про ефективність соціального виховання в школах-інтернатах свідчив рівень підготовленості учнів до самостійного життя і трудової діяльності. Саме тому особливої уваги в інтернатних закладах освіти надавалося самообслуговуванню, суспільно корисній, продуктивній праці в підсобних господарствах і навчально-виробничих майстернях, формуванню в учнів санітарно-гігієнічних і трудових умінь, навичок свідомої дисципліни й культурної суспільно прийнятої поведінки, почуття відповідальності за свої дії, дружби й товаришування, колективізму та ін.

Зміст соціального виховання дітей було підпорядковано головній меті – формуванню «нового» покоління людей, свідомих і активних «будівників комунізму». Основні його напрями (ідейно-політичний, військово-патріотичний, атеїстичний, трудовий, моральний, інтернаціональний, фізичний, естетичний) спрямовувалися на нав'язування ідеологічних цінностей, формування ідейно-політичних переконань, науково-матеріалістичного світогляду вихованців, а, відтак, підкоренню їхніх особистісних інтересів суспільним.

Однак студіювання нормативно-правових документів, архівних матеріалів і нарративних джерел, що відтворювали зміст діяльності й методи соціального виховання дітей у школах-інтернатах у цей час, засвідчили їх суспільну затребуваність і широку популяризацію на всій території України, результатом чого стало збільшення чисельності закладів та, відповідно, контингенту вихованців у десятки разів.

Основними методами соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в цей час були: бесіда, обговорення подій, фактів, книг, персонажів; роз'яснення, приклад, наслідування (взірцям); вправа, педагогічна вимога, привчання, тренування, колективна думка; організація вечорів, ранків, ігор, екскурсій; змагання, заохочення, покарання, осуд негативних дій/поведінки; педагогічне спостереження, аналіз результатів самообслуговування, суспільно корисної, продуктивної праці, виконання доручень, громадська думка.

Формами організації заходів соціально-виховного спрямування в школах-інтернатах були: позакласні (тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, зустрічі з видатними людьми, конкурси, виставки стінної преси, літературні вікторини, перегляд діафільмів, кінофільмів, тематичні вечори, лінійки;

підготовка шкільних спектаклів та участь у них; гуртки художньої самодіяльності, екскурсії, походи, огляд політінформації, робота з періодичною пресою, випуски шкільної газети, виготовлення, оформлення й використання наочної пропаганди, позакласне читання, гуртки за інтересами, екскурсії, походи, групові доручення, організація учнівських наукових товариств, зустрічі з передовиками промислового й сільськогосподарського виробництва, відзначення знаменних дат; читання художньої літератури, гра на музичних інструментах, малювання) й позашкільні (продуктивна праця в підсобних господарствах і навчально-виробничих майстернях; на навчально-дослідних, земельних ділянках, виробництві, в установах й організаціях).

Серед тенденцій, що впливали на організацію діяльності шкіл-інтернатів і, відповідно, на соціальне виховання в них учнів, превалювали такі: 1) узаємозв'язок соціального виховання дітей із продуктивною працею; 2) формування «нового» покоління людей шляхом залучення їх до самообслуговування й суспільно-корисної праці; 3) професіоналізація виховного процесу через підготовку учнів із виробничих спеціальностей в інтернатах у поєднанні з трудовим навчанням.

У третьому розділі «**Удосконалення змісту, форм і методів соціального виховання дітей в системі інтернатних закладів освіти УРСР (друга половина 1960-х – 1990 рр.)**» визначено організаційно-педагогічні основи діяльності освітніх установ інтернатного типу впродовж досліджуваного періоду; обґрунтовано мету, завдання соціального виховання дітей, прослідковано трансформації змісту й організації соціального виховання дітей у 1965–1984 рр.; схарактеризовано шляхи модернізації змісту, форм і методів соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти у 1985–1990 рр.

Окреслена історична доба радянської парадигми виховання (друга половина 1960-х – 1990 рр.) охарактеризована як процес накопичення емпіричного матеріалу на засадах партійної ідеології щодо шляхів удосконалення змісту, форм і методів соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти. У цей період розповсюдження й розвиток інтернатних закладів освіти на території України значно сповільнювалися. Водночас ключовою тенденцією в розвитку системи соціального виховання дітей стала модернізація його змісту, форм і методів.

Стратегічно важливими завданнями радянської системи освіти на державному рівні в цей час визначено: виявлення можливостей урахування індивідуальних нахилів та інтересів; формування усвідомленої громадянської й активної життєвої позиції, готовності до суспільного й самостійного життя; створення учнівського колективу; формування ідейно-політичних переконань і науково-матеріалістичного світогляду; становлення суджень, що виконують мотиваційну, спрямовальну й коригувальну функції під час вибору способів поведінки; засвоєння базових основ культури; всебічний розвиток дитини; виховання почуття відповідальності перед колективом за свою роботу; набуття певних культурних, санітарно-гігієнічних і трудових навичок. Система народної освіти будувалася так, щоб навчання й виховання дітей були тісно пов'язані з життям і з продуктивною працею.

Ідеологія виховання «нової» людини як стратегічна мета виховання молодого покоління передбачала всебічний розвиток особистості, що гармонійно поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість. В інтернатних закладах створювалися й забезпечувалися найсприятливіші умови для цього, проголошувалися можливості для освіти, розвитку талантів й обдарувань, вияву здібностей у галузі виробництва, науки, техніки, літератури й мистецтва.

Основною метою соціального виховання дітей у системі інтернатних закладів освіти встановлено підготовку учнів до самостійного життя і свідомого вибору професії. Ключовим завданням соціального виховання визначено підготовку учнів інтернатних установ до активної участі в суспільному житті й трудовій діяльності відповідно до потреб виробництва. Необхідні соціальні навички вихованці шкіл-інтернатів здобували під час самообслуговування, а також суспільно корисної й продуктивної праці в навчальних цехах, на дільницях підприємств й організацій, у навчально-виробничих майстернях, підсобних господарствах, в учнівсько-виробничих бригадах, ланках, шкільних лісництвах тощо.

Установлено, що виховний вплив на морально-психологічну підготовленість учнів інтернатних установ до самостійної суспільної і трудової діяльності здійснював твердий режим праці й відпочинку дітей; їх активна участь у різних видах суспільно корисної діяльності; самообслуговування; гурткова робота і профорієнтаційні заходи.

Аналіз змісту соціального виховання учнів інтернатних установ засвідчив ключові організаційно-педагогічні засади його здійснення шляхом *ідейно-політичного* виховання (формування на базі знань з основ наук комуністичних переконань і внутрішньої потреби жити й діяти відповідно до комуністичної моралі), *трудового* (формування свідомого ставлення до праці, її результатів та всіх, хто бере участь у ній; здатності та психологічної готовності до праці; набуття вмінь, навичок продуктивної, суспільно корисної діяльності); *самообслуговування* (формування санітарно-гігієнічних умінь, побутових навичок самостійного життя); *суспільно корисної праці* (участь вихованців у благоустрої території школи, залучення до продуктивної праці на промислових і будівельних підприємствах, праці на навчально-дослідних ділянках, у сільськогосподарському виробництві, у колгоспах і радгоспах; допомога окремим категоріям населення); а також патріотичного (військово-патріотичного), інтернаціонального, розумового, морального, естетичного, фізичного виховання та нових, актуальних для цього періоду, напрямів: правового виховання (озброєння знаннями радянських законів, прав і обов'язків громадян, вироблення навичок і звичок їх усвідомленого дотримання) та екологічного (набуття знань із загальних закономірностей розвитку природи й суспільства, охорони природи та відповідального ставлення до навколишнього середовища, відповідних умінь і навичок).

Розширився педагогічний арсенал форм і методів виховання. Цьому сприяв комплекс функцій у діяльності шкіл-інтернатів (навчальна, виховна, профілактична, розвивальна, корекційна, профорієнтаційна та ін.), реалізація

яких зумовлювалася соціальним замовленням держави й суспільства на отримання кінцевого результату – підготовленого до суспільного життя і трудової діяльності випускника інтернатного закладу освіти.

Широкого застосування у школах-інтернатах набули такі засоби виховання, як кіно, радіо і телебачення.

Період розвитку соціального виховання дітей із другої половини 1960-х – 1990 рр. охарактеризовано як суспільно-прагматичний, оскільки шляхом виховання дітей намагалися сформувати в них світогляд і відповідні знання, що мали безпосереднє відношення до життя й здатності в соціальний спосіб задовольняти потреби суспільства. Це призвело до спаду ефективності соціального виховання, загострення проблем задоволення особистісних потреб вихованців в асоціальний спосіб. У цей час збільшується число втеч, скоєння правопорушень, бродяжництво й інші девіації вихованців інтернатних установ. Траплялися факти застосування неприпустимих засобів виховного впливу, що засвідчує нестачу як гуманістичних технологій виховання, так і кваліфікованого педагогічного персоналу шкіл-інтернатів.

Перший субперіод у розвитку системи соціального виховання дітей в Україні (1965–1984 рр.) характеризується тим, що навчання й виховання молодого покоління були тісно зв'язані з життям та з продуктивною працею. При всіх школах-інтернатах створено навчальні майстерні, хімічні, фізичні й інші кабінети й лабораторії; у сільських місцевостях запроваджено розбудову пришкольніх сільськогосподарських ділянок, а на великих і потужних підприємствах – навчально-виробничих цехів для школярів з інтернатних установ.

У другий субперіод (1985–1990 рр.) в Україні відбувається модернізація змісту, форм і методів соціального виховання до більш гуманістичного напрямку соціальної політики й урахування міжнародного досвіду утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Проголошені пріоритети їхнього сімейного виховання, що зумовлені оновленим змістом влаштування вихованців до сімейних форм державної опіки – дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, змінюють вектор соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти.

Система соціального виховання дітей, таким чином, зазнала трансформаційних змін (зокрема, змісту) і перетворень з адміністративно-командного характеру управління вихованням дітей до їх усебічного розвитку на демократичних і гуманістичних засадах. В інтернатних закладах освіти у цей час значно зменшився ідейно-політичний вплив на дітей, натомість певної уваги приділено правовому й екологічному напрямкам виховання.

Серед найбільш значущих тенденцій розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти (з другої половини 1960-х по 1990 рр.) визначено: 1) диференційований підхід до соціального виховання (урахування індивідуальних нахилів, інтересів, можливостей та обдарувань вихованців під час вибору форм і методів виховання); 2) узгодженість зусиль інтернатного закладу освіти з громадськими й державними організаціями, виробничими підприємствами та колективами, засобами масової інформації та іншими

соціальними інститутами у справі соціального виховання дітей; 3) посилення уваги до професійної орієнтації та трудового виховання молодого покоління як засобів їх підготовки до самостійного життя.

Незважаючи на низку позитивних зрушень у системі розвитку інтернатної освіти впродовж другої половини 1960-х – 1990 рр., що виявленні за результатами студіювання архівних документів управлінь освіти, засвідчуємо накопичення невідповідностей між практичним втіленням ключових аспектів вітчизняної педагогічної думки і виховною теорією радянських часів. Пануюча ідеологія соціалізму спрямовувалася на те, щоб всі люди та безпосередньо учні інтернатних установ вчилися, боролися, працювали й жили заради суспільного благополуччя.

До негативних наслідків радянської системи соціального виховання дітей віднесено: невілювання особистості учня, його права на вільний розвиток та світосприйняття; жорстока централізація змісту й регламентація технологій виховання дітей, що призвели до відчуження шкіл-інтернатів від реальних суспільних вимог і задоволення потреб учнів.

У четвертому розділі **«Оновлення усталеної системи інтернатної освіти і соціального виховання дітей у незалежній Україні (1991 – початок XXI ст.)»** розкрито нормативно-правове забезпечення діяльності інтернатних закладів освіти із соціального виховання дітей в Україні за часів незалежності; схарактеризовано потенціал прийомної сім'ї для соціального виховання дітей; обґрунтовано реорганізацію системи державного утримання й висвітлено стан соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України 1991 – 2017 рр.

Початок нового (дитиноцентричного) періоду розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти (1991 р.) зумовлений необхідністю переосмислення в країні авторитарних засобів виховного впливу на дітей в умовах утримування в інтернатних закладах освіти та трансформацією, у зв'язку з цим, змісту соціального виховання від колективістського, суспільно-прагматичного підходу у напрямку дитиноцентричної, особистісно орієнтованої парадигми.

90-ті рр. XX ст. стали новим етапом розбудови в Україні державної політики стосовно забезпечення й захисту прав дітей. Однак для цього часу характерними стають кризові явища в економіці, суспільно-політичному й соціокультурному розвитку країни, що позначилися, з одного боку, на збільшенні затребуваності інтернатних установ у зв'язку з загостренням феномена соціального сирітства, з іншого – на неможливості відповідним чином задовольняти освітні й соціальні потреби вихованців цих установ. Означений стан вимагав від держави рішучих заходів зі зміни системи державного утримання дітей і поліпшення їх соціального виховання. Відтак, в Україні за часів незалежності впродовж 1990-х рр. забезпечено нормативно-правове підґрунтя для подальшого оновлення системи освіти, державного утримання й виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Вектор трансформацій спрямовано в гуманістичному напрямку демократизації й індивідуалізації виховного процесу, створення та забезпечення розвитку альтернативних соціальних інститутів сімейного влаштування, здійснення переформатування системи соціального виховання на пріоритетність особистісного розвитку дитини з урахуванням її потреб, інтересів й можливостей, а також забезпечення для цього відповідних умов. Такі еволюційні зміни надали підстави схарактеризувати виокремлений період розвитку соціального виховання в інтернатних закладах освіти як дитиноцентричний.

У цей час кардинально змінилася мета соціального виховання. Вона передбачає не лише підготовленість до суспільного життя й трудової діяльності випускника, як у радянські часи, але і його соціальну зрілість, компетентність, що виявляється в різних сферах життєдіяльності – особистісній (як сім'янина), професійній (як фахівця) й громадській (як громадянина та носія національної культури тощо).

Базовими стали такі принципи виховання: гуманістичної спрямованості; суб'єкт-суб'єктної взаємодії; національної спрямованості; акмеологічності; життєвої смислотворчої самодіяльності; полікультурності. Ці й інші актуальні для України початку XXI ст. принципи визначають гуманістичний зміст процесу виховання, у центрі якого постає дитина з її індивідуальними особливостями, можливостями й потребами.

Змінюється арсенал засобів соціального виховання дітей, які відрізнялися від тих, що були характерні для попередніх (ідеологічно-організаційного й суспільно-прагматичного) періодів. На заміну таких, як ідеологія комуністичної партії, теорія марксизму-ленінізму, програмні документи комуністичної партії, прийшли надбання національної культури. Однак дієвими залишилися учнівське самоврядування, участь дітей у гуртковій роботі та трудове виховання, основним змістом і видами яких стали самообслуговування, навчання в майстернях, виконання суспільно корисних справ.

Система соціального виховання позбавляється ознак авторитаризму і обов'язковості залучення вихованців до окремих видів діяльності. Це призводить до відсутності стійких позитивних результатів і зведення усталених виховних заходів до організації лише їх окремих елементів.

Встановлено, що зміст соціального виховання дітей в інтернатних установах змінився за рахунок поповнення новими напрямками (громадянським, національно-патріотичним, полікультурним, економічним, статевим) й відходу від ідейно-політичного і атеїстичного виховання. Проте виховний процес відрізнявся більш обмеженим спектром організаційних форм і методів впливу на дітей. Їх перелік став меншим, а обсяг теоретико-практичних знань, умінь, цінностей і переконань, що визначають соціальну поведінку вихованців, – вужчим. Це призвело до численних недоліків у соціальному вихованні дітей.

Однак на початку XXI ст. інтернатні заклади освіти залишилися частиною системи державної опіки й виховання дітей і продовжували відігравати ключову функцію виховання молодого покоління. У цей час вектор

розширення й збільшення впливу трансформаційних перетворень спрямовано у бік європейської інтеграції країни. У процесі реформування системи інтернатних установ крізь призму нової філософії розвитку особистості дитини проблема соціального виховання вразливих категорій дітей набула особливої актуальності й гостроти.

Соціально-виховна робота в інтернатних закладах освіти в цей час мала форму змістовного дозвілля, що проводилася під час організації різних гуртків, клубів, секцій, перегляду кінофільмів, театральних вистав та їх обговорення, проведення свят і вечорів відпочинку, а також екскурсій, туристичних походів і спортивно-оздоровчих заходів.

Отже, система виховної роботи з учнями у позаурочний час не копіювала навчальні заняття, а мала свої завдання, методи й форми. Її ефективність залежала від раціонального використання часу, цілепокладання, наступності й органічного взаємозв'язку зі здобутими на уроках знаннями з метою не лише повторення, а й закріплення останніх у процесі практичної діяльності. Під час таких виховних заходів наявні вміння й навички вихованців трансформуються в різних життєвих ситуаціях, що сприяє, у свою чергу, формуванню еталонів соціальної поведінки й розвитку корисних звичок і гідних почуттів. Вільна участь дітей у щоденній позанавчальній діяльності, різноманітність видів та організаційних форм її здійснення, залучення як у групових заняттях, так і в індивідуальних, довготривалих захопленнях або короткочасних заходах уможливує розвиток багатогранної особистості, сприяє широкому діапазону інтересів та уподобань.

В останнє десятиріччя серед основних напрямів соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти найбільш актуальними є національно-патріотичне, громадянське, полікультурне, правове. Це стрижневі, основоположні напрями виховної роботи, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підґрунтя для формування свідомої готовності нинішніх і прийдешніх поколінь до змістовного й повноцінного життя.

Під час дослідження виявлено тенденції, що стали характерними для третього періоду розвитку соціального виховання дітей в інтернатних установах, а саме: 1) остаточний перехід від ідей комуністичного виховання до особистісно орієнтованого; 2) відродження традицій національного, національно-патріотичного й громадянського виховання; 3) превалювання інтересів і потреб особистості над інтересами суспільства; 4) знецінення морально-етичної складової соціального виховання дітей.

У п'ятому розділі **«Перспективи впровадження продуктивного досвіду соціального виховання дітей в умовах реформування сучасної системи інтернатної освіти в Україні»** розкрито проблеми державного утримання й соціального виховання дітей у системі інтернатної освіти; обґрунтовано сучасні підходи до організації інституційного утримання й соціального виховання дітей, визначено перспективи вдосконалення соціального виховання дітей, які потребують державної допомоги, у контексті нових соціально-освітніх парадигм.

Доведено, що освітня політика в Україні трансформується до визнання пріоритетності інтересів і потреб особистості, посилення гуманізації соціокультурних відносин, підвищення уваги до індивідуального розвитку кожної дитини. Однак, незважаючи на набуття безсумнівної соціальної цінності демократичних прав і свобод особистості, зокрема й в умовах інституційних закладів освіти, що поступово реформуються в сучасному суспільстві, їх масове сприймання у свідомості людей як форми державного утримання й виховання залишається гостро актуальною соціально-педагогічною проблемою.

Водночас повільні темпи реструктуризації інтернатних закладів утримання й виховання дітей, розширення їх кількості та контингенту в Україні на початку ХХІ ст., а також загострення проблем інтеграції випускників у соціальне середовище та опанування ними соціальними ролями, необхідними для повноцінного життя в суспільстві, зумовлюють потребу більш прискіпливої уваги до соціального виховання дітей у державних інституціях, зокрема й в умовах альтернативних форм утримання й виховання.

Транзитивність соціально-економічних, політичних, освітніх процесів, що були характерними впродовж 90-х рр. – початку ХХІ ст., неоднозначно й суперечливо позначилася на багатьох гуманітарних галузях українського суспільства. Свідченням цього стали швидкі темпи зростання кількості інтернатних установ та їх контингенту.

Узагальнення результатів дослідження сприяло визначенню основних проблем системи державного утримання й соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти, до яких віднесено: вимушені умови спільного проживання дітей, що породжують обмеженість стосунків, напруження, тривожність, конкуренцію, агресію й інші негативні прояви психічного розвитку дітей; сегрегація вихованців в інтернатних умовах утримання й «відчуження» дітей від реальних життєвих проблем, що зумовлені певною «закритістю» закладів та сприяють обмеженню їхньої життєдіяльності у предметному й соціальному середовищі; соціальна й інші види деривацій; підвищений і постійний контроль з боку вихователів і персоналу інтернатного закладу, сувора регламентація дій і життєдіяльності дітей, що унеможлиблює розвиток їхньої самостійності й відповідальності.

Наслідки цих та інших проблем позначаються на здатності й готовності до повноцінного й змістовного самостійного життя випускників, серед яких: недостатній розвиток самостійності й відповідальності учнів унаслідок підвищеного й постійного контролю з боку вихователів і персоналу інтернатного закладу, регламентації дій та діяльності; низький рівень саморегуляції поведінки вихованців, відсутність у них уміння спілкуватися з однолітками, дорослими людьми; нерозвиненість уявлень про здоровий, безпечний спосіб життя, усвідомлене батьківство; невизначеність індивідуально-смыслових цінностей і життєвих перспектив; педагогічна занедбаність; відсутність у дітей ставлення до себе як до суб'єкта суспільно-соціальних відносин, що відтворюється у споживацько-егоїстичних потребах і вимогах до інших людей;

недостатня сформованість у випускників життєвої (соціальної) компетентності, ціннісних орієнтацій, професійних цілей і намірів, а також усвідомленої громадянської позиції та готовності до здійснення соціально очікуваних ролей; деформації процесу адаптації, соціалізації та ін.

Акцентовано, що на сьогодні існує два основні підходи до організації інституційного влаштування й соціального виховання дітей: 1) відмова від утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в інституційних закладах інтернатного спрямування й підтримка розвитку альтернативних форм сімейного влаштування дітей; 2) суттєве вдосконалення діяльності інституційних установ, зокрема через усунення їх «закритого характеру» й соціальну інтеграцію вихованців.

На основі аналізу конструктивних ідей досвіду соціального виховання дітей і змісту нових соціально-освітніх парадигм окреслено перспективи його вдосконалення в таких напрямках: розробка концептуальних основ педагогіки сирітства й реабілітаційної педагогіки як засобів соціального виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, з урахуванням ідей історико-педагогічного досвіду; упровадження ефективних механізмів підготовки молодого покоління до виконання соціальних ролей громадянина, сім'янина, професіонала; посилення уваги до розвитку ціннісної сфери вихованців як соціально активних суб'єктів виховного процесу; спрямування різних напрямів виховання на повноцінну участь учнів у різних сферах життєдіяльності людини; формування життєвої компетентності випускників інтернатних закладів освіти.

ВИСНОВКИ

У дисертації обґрунтовано теоретичні засади й охарактеризовано практичний досвід соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України впродовж 1956 – початку XXI ст. Результати дослідження надали можливості зробити такі висновки:

1. Аналіз джерельної бази дослідження засвідчив недостатність уваги й відсутність стійкої традиції з боку вітчизняних науковців, державних та громадських діячів до системного вивчення проблеми соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти, зокрема протягом другої половини XX ст. Попри інтерес дослідників і вчених до окремих питань ретроспективного досвіду функціонування інтернатних установ, наукові розвідки з проблеми соціальної складової виховання дітей в інтернатних закладах освіти в обраних хронологічних межах висвітлювали або поодинокі питання організаційного змісту, або масштабні напрацювання з проблем теорії і практики сучасної системи інтернатного утримання й виховання дітей. Представлені напрямки досліджень, що присвячені різним аспектам організації шкільної освіти вихованців інтернатних установ, їх реформуванню та оптимізації, у зв'язку із цим, діяльності органів освіти й соціальних служб щодо державного утримання й виховання дітей, констатують відсутність стійкої традиції ефективного розв'язання актуальної проблеми соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як суб'єктів громадянського суспільства.

Комплексне вивчення й критичне переосмислення історичних витоків проблеми дослідження уможливило прогностичне значення ретроспективного аналізу основних її концептуальних положень, адже виявлення спадкоємності ідей, що стосуються позитивних сторін соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти, надасть змогу визначенню орієнтирів його запровадження в площині сучасних педагогічних технологій. Отже, вивчення теорії і практики та безпосередньо змісту, форм і методів соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України впродовж 1956 – початку ХХІ ст. є актуальним предметом сучасного наукового історико-педагогічного дослідження.

Уточнення понятійно-термінологічного апарату дослідження, зокрема змісту ключових концептів («виховання», «вихованці», «соціальне виховання», «виховний процес», «зміст виховання», «соціальний досвід», «соціальні знання») і розкриття базових понять («соціальне виховання», «інтернатні заклади освіти») в соціально-педагогічному науковому дискурсі, сприяло визначенню контенту понять «соціальне виховання дітей в інтернатних закладах освіти».

В історичній ретроспективі *соціальне виховання дітей в інтернатних закладах освіти* визначено як цілеспрямовану діяльність інтернатних закладів освіти із забезпечення відносно контрольованого процесу розвитку особистості дітей, детермінованого специфічними завданнями, змістом й особливостями установ і спрямованого на засвоєння вихованцями системи знань, норм, цінностей і соціального досвіду з метою забезпечення ефективної регуляції їх соціальних дій та поведінки згідно з прийнятими в суспільстві нормами.

За результатами історіографічного аналізу проблеми визначено теоретико-методичні засади дослідження (виховні концепції, напрямки, види й принципи соціального виховання, організація та методологія його впровадження в умовах інтернатних закладів освіти), з'ясовано, що зміст, форми й методи соціального виховання дітей у них зазнавали трансформаційних змін, оскільки безпосередньо залежали від суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних і соціально-педагогічних детермінант.

Розглянуто організаційно-педагогічні основи розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти: сукупність концептуальних положень, що визначають педагогічні засади здійснення соціального виховання та організаційних детермінант його розвитку в радянському й пострадянському освітньому просторі, у кількох теоретико-практичних вимірах: *суспільно-політичному* (шляхом відображення змісту й квінтесенції соціального виховання крізь призму суспільно-політичних передумов), *технологічному* (як складова освітнього процесу, детермінованого специфічними формами, методами і результатом діяльності інтернатних закладів освіти із соціального виховання дітей) й *інституційному* (як соціально-педагогічний феномен інституційного утримання та державного виховання дітей у «закритих» умовах інтернатних установ).

2. Виявлено чинники, що впливали впродовж 1956 – початку XXI ст. на розвиток теорії і практики соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в Україні, а саме: зовнішні (суспільно-політичні, соціально-економічні, культурні), внутрішні (організаційно-методологічні, соціально-педагогічні, технологічні), а також системоутворювальні (множина взаємопов'язаних структурних елементів, що забезпечують розвиток теорії і практики соціального виховання в дискурсі ретроспективної діяльності інтернатних установ).

Сучасний розвиток соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти детермінований нормативно-правовими Концепціями національної системи виховання (1996), національно-патріотичного виховання (2009), громадянської освіти та виховання в Україні (2012) та національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015). Однак історіографічні джерела засвідчують негативний вплив чинників політичної ідеологізації країни радянського періоду і переваги гуманістично спрямованої національної парадигми виховання молодого покоління у незалежній Україні.

Одним із прогресивних чинників сучасного періоду розвитку соціального виховання дітей є реформування освітньої галузі та її складової частини – інтернатних установ. Зміни в організації їх функціонування й ліквідація частини з них зумовлює модернізацію змісту й методології соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в оновлених умовах державного утримання й альтернативних формах влаштування дітей.

3. У контексті суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних і соціально-педагогічних детермінант обґрунтовано періодизацію розвитку соціального виховання дітей та трансформації його змісту в інтернатних закладах освіти України протягом 1956 – початку XXI ст.:

I період (1956 – перша половина 1960-х рр.) – ідеологічно-організаційний (характеризується домінуванням авторитарної системи соціального виховання дітей. Відбувається нарощування виховного потенціалу шкіл-інтернатів й адаптування визначених напрямків соціального виховання дітей до умов ідеологічно-партійного суспільства).

II період (друга половина 1960-х – 1990 рр.) – суспільно-прагматичний (відбувається пошук шляхів удосконалення змісту, форм і методів соціального виховання дітей в умовах суспільного утримання інтернатних установ). Окреслена історична доба радянської парадигми виховання охарактеризована як процес накопичення емпіричного матеріалу на засадах партійної ідеології щодо шляхів удосконалення змісту, форм і методів соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти. У цей час розповсюдження й розвиток інтернатних закладів освіти на території України значно сповільнювалося; водночас ключовою тенденцією в системі соціального виховання стало вдосконалення його змісту, форм і методів; 1 субперіод – 1965 – 1984 рр.; 2 субперіод – 1985 – 1990 рр.

III період (1991 р. – початок XXI ст.) – дитиноцентричний (характеризується оновленням усталеної системи інтернатних установ та, відповідно, соціального виховання дітей). Відбувається побудова нового змісту

дитиноцентричної, гуманістично спрямованої національної парадигми соціального виховання молодого покоління.

Установлення періодизації розвитку соціального виховання дітей зумовлено результатами аналізу нормативно-правового забезпечення діяльності шкіл-інтернатів, динамікою розвитку різних типів інтернатних закладів освіти й напрямками виховної роботи з дітьми, трансформаційними змінами змісту й методології соціального виховання дітей відповідно до потреб суспільства і стану соціально-культурного розвитку України в різні історичні періоди.

4. Охарактеризовано зміст, форми й методи соціального виховання дітей, що протягом досліджуваного періоду змінювалися, удосконалювалися й оновлювалися. Характер змін сприяв їх диференціації на групи: організаційно-методологічні, структурно-функційні та змістовні.

Організаційно-методологічні зміни детерміновані еволюцією форм організації, методів, способів здійснення й принципів соціального виховання дітей в інтернатних навчальних закладах упродовж 1956 – початку ХХІ ст.

Структурно-функційна група змін відображала вплив реформ шкільної освіти на систему державного утримання й соціального виховання дітей, функційну регламентацію діяльності інтернатних закладів освіти до здійснення соціально-виховного впливу.

Змістовні зміни віддзеркалювали трансформації у змісті соціального виховання дітей в інтернатному закладі освіти в системі соціальних знань, умінь, навичок, якими мали опанувати вихованці, ціннісних орієнтацій, переконань, якостей і рис особистості, а також стійких звичок соціально-очікуваних дій і поведінки згідно з прийнятими в суспільстві нормами.

5. Визначено тенденції, що впливали на зміст соціального виховання дітей та його розвиток в інтернатних закладах освіти в межах кожного з окреслених історичних періодів:

– I період: ідеологічно-організаційний (домінування авторитарної системи соціального виховання дітей) (1956 р. – перша половина 1960-х рр.). Відбувається нарощування виховного потенціалу шкіл-інтернатів й адаптування визначених напрямків виховання дітей до умов авторитарно-партійного суспільства. Концепція всебічного розвитку вихованців і підготовки їх до самостійного життя унеможлиблювала в інтернатних закладах освіти формування й поширення альтернативних поглядів серед дітей і індивідуальну траєкторію розвитку їх особистості.

Серед тенденцій, які впливали на організацію діяльності шкіл-інтернатів, та, відповідно, соціальне виховання в них учнів, превалювали такі: 1) узаємозв'язок соціального виховання дітей із продуктивною працею; 2) формування «нового» покоління людей шляхом залучення їх до самообслуговування й суспільно-корисної праці; 3) професіоналізація виховного процесу шляхом підготовки учнів із виробничих спеціальностей в інтернатах у поєднанні з трудовим навчанням;

– II період: суспільно-прагматичний (засобами виховання дітей намагалися сформувані світогляд і відповідні знання, що мають безпосереднє відношення до життя й здатності в соціальний спосіб задовольняти потреби суспільства) (друга половина 1960-х – 1990 рр.). Відбувається накопичення

емпіричного матеріалу на засадах партійної ідеології щодо шляхів удосконалення змісту, форм і методів соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти. У цей період розповсюдження й розвиток інтернатних закладів освіти на території України сповільнюється. Водночас ключовою тенденцією є вдосконалення змісту й методів соціального виховання дітей.

До найбільш значущих тенденцій, що сприяли розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти, віднесено: 1) диференційований підхід до соціального виховання (урахування індивідуальних нахилів, інтересів, можливостей та обдарувань вихованців під час вибору форм і методів виховання); 2) узгодженість зусиль інтернатного закладу освіти з громадськими й державними організаціями, виробничими підприємствами та колективами, засобами масової інформації та іншими соціальними інститутами у справі соціального виховання дітей; 3) посилення уваги до професійної орієнтації та трудового виховання молодого покоління як засобів їх підготовки до самостійного життя;

– III період: дитиноцентричний (характеризується оновленням усталеної системи інтернатної освіти та, відповідно, соціального виховання дітей) (1991 р. – початок XXI ст.). Цей період зумовлений необхідністю переосмислення авторитарних засобів виховного впливу на дітей інтернатних закладах освіти та трансформацією у зв'язку з цим змісту соціального виховання від колективістського до особистісно орієнтованого.

Відбувається побудова нового змісту гуманістично спрямованої національної парадигми виховання молодого покоління. Забезпечено нормативно-правове підґрунтя для подальшого реформування системи освіти, державного утримання й виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Вектор соціального виховання дітей спрямований у гуманістичному напрямку демократизації та індивідуалізації освітнього процесу, створення й забезпечення функціонування нових соціальних інститутів сімейного влаштування дітей (дитячий будинок сімейного типу і прийомна сім'я), здійснення переформатування системи соціального виховання на пріоритетність особистісного розвитку дитини з урахуванням її потреб, інтересів і можливостей, а також забезпечення для цього відповідних умов.

Провідними тенденціями розвитку соціального виховання дітей в інтернатних установах стали: 1) остаточний перехід від ідей комуністичного виховання до особистісно орієнтованого; 2) відродження традицій національного, національно-патріотичного й громадянського виховання; 3) превалювання інтересів і потреб особистості над інтересами суспільства; 4) знецінення морально-етичної складової соціального виховання дітей.

6. Виокремлено позитивний ретроспективний досвід соціального виховання учнів інтернатних установ та окреслено можливості імплементації продуктивних ідей в умовах реформування інституційних закладів утримання й виховання дітей.

Соціальне виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з особливими освітніми потребами й інших категорій дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах і вимушені зростати,

розвиватися й виховуватися в системі державних інституційних закладів, буде ефективним за умов реактуалізації педагогічних надбань із досвіду застосування продуктивних виховних інструментів, упровадження організаційних форм і дієвих методів впливу на гармонійний розвиток особистості дітей, їх самосвідомості, громадянської позиції, моральних якостей, сімейних цінностей і здатності й готовності до адекватного виконання соціально-очікуваної ролі.

Проведене дослідження дозволило окреслити такі перспективи вдосконалення соціального виховання дітей: розробка концептуальних основ педагогіки сирітства й реабілітаційної педагогіки як засобів соціального виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, з урахуванням ідей історико-педагогічного досвіду; упровадження ефективних механізмів підготовки молодого покоління до виконання соціальних ролей громадянина, сім'янина, професіонала; посилення уваги до розвитку ціннісної сфери вихованців як соціально активних суб'єктів виховного процесу; спрямування різних напрямів виховної роботи на повноцінну участь вихованців у всіх сферах життєдіяльності людини, на формування життєвої компетентності випускників інституційних установ.

Отже, доведено, що реформування й модернізація інтернатних установ в Україні має відбуватися в напрямку від оптимізації системи соціального виховання в них дітей до реструктуризації державних інституцій. Цей процес, ураховуючи його тривалість, повинен супроводжуватися забезпеченням актуальної системи соціального виховання дітей, яка б відповідала вимогам часу й інтересам і можливостям самореалізації дітей.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми й засвідчує доцільність подальшого вивчення проблеми соціального виховання дітей в умовах альтернативних форм їхнього влаштування.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Султанова Н. В. Соціальне виховання дітей в інтернатних закладах освіти України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): монографія. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 380 с.
2. Султанова Н. В. Діяльність інтернатних закладів освіти в Україні (друга половина ХХ століття): навч. посіб. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. 167 с.
3. Султанова Н. В. Семья в системе воспитания и социализации детей (ХХ – начало ХХІ века). Международная научная школа «Парадигма». Лято, Республіка Болгарія. 2015. В 8 т. Т. 5: *Педагогика*: збірник научних тр. / Н. В. Слюсаренко, Л. Ф. Чупров, Е. К. Янакієва (редактори). Варна: ЦНИИ «Парадигма», 2015. С. 255–264.
4. Султанова Н. В. Організація виховної роботи в школах-інтернатах у період їх становлення в Україні. *Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja*,

doświadczenie. Nr 4 (8). Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności. 2016. P. 83–88.

5. Султанова Н. В. Розвиток ідей соціального виховання у вітчизняній теорії та практиці освітньої діяльності інтернатних установ (друга половина ХХ ст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Випуск 29. С. 306–312.

6. Султанова Н. В. Генеза соціального виховання дітей в закладах освіти в Україні (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Випуск 31. С. 314–321.

7. Султанова Н. В. Роль інтернатних закладів освіти в Україні у системі соціального виховання дітей (50-ті роки ХХ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Випуск 32. С. 299–304.

8. Султанова Н. В. Організаційні засади навчально-виховної роботи в школах-інтернатах в Україні (60-ті рр. ХХ ст.). *Молодий вчений: науковий журнал* / редкол.: В. В. Базалій та ін. Херсон: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. № 11 (51). С. 440–444.

9. Султанова Н. В. Аналіз змісту та методів виховання дітей в закладах шкільної освіти в Україні (1956–1959 рр.). *Молодий вчений: науковий журнал* / редкол.: В. В. Базалій та ін. Херсон: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. № 12 (52). С. 457–461.

10. Слюсаренко Н. В., Султанова Н. В. Воспитательная работа в интернатных учреждениях системы образования Украины второй половины ХХ века. *Доклады Казахской академии образования: збірник наукових праць* / редкол. Оспанова Я. Н. (голова) та ін. Астана: АО «НЦ ГНТЭ», 2017. № 3. С. 43–51.

11. Султанова Н. В. Вопросы целеполагания в социальном воспитании детей в школах-интернатах в Украине (1964–1991 гг.). *Вестник Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета: міжнародний науковий журнал* / редкол. Курманбаев Ш. А. (гол. ред.) и др. г. Семей (Казахстан), 2017. № 4 (36). С. 93–99.

12. Султанова Н. В. Суспільно-політичні передумови становлення і розвитку системи соціального виховання дітей в закладах інтернатного типу (20-ті рр. ХХ століття). *Scientific Journal Virtus Editor-in-Chief M.A. Zhurba*. September # 16, 2017. P. 101–106.

13. Султанова Н. В. Організаційні засади соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти (60-ті рр. ХХ ст.). *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / редкол. Федяєва В.Л. (гол. редактор), Слюсаренко Н. В. (заступник) та ін. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2017. Випуск 75. Том 1. С. 78–82.

14. Султанова Н. В. Школи-інтернати як осередок соціального виховання дітей в Україні (50-60-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Педагогіка,

психологія, філософія / редкол.: С. М. Ніколаєнко (відп. ред.) [та ін.]. К., 2017. Вип. 267. С. 188–195.

15. Султанова Н. В. Соціальне виховання молодого покоління в інтернатних закладах освіти в Україні (1956–1991 рр.). *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія «Педагогіка, психологія, філософія» / редкол.: С. М. Ніколаєнко (відп. ред.) та ін. К.: Міленіум, 2017. Вип. 277. С. 263–269.

16. Султанова Н. В. Розвиток форм, методів і засобів навчально-виховної роботи у школах-інтернатах в Україні (1956–1965 рр.). *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / редкол. Федяєва В. Л. (гол. редактор), Слюсаренко Н. В. (заступник) та ін. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2017. Випуск 79. Том 1. С. 44–48.

17. Султанова Н. В. Перспективи реформування інституційних форм утримання та соціального виховання дітей в Україні на початку ХХІ століття). *Педагогічні науки: збірник наукових праць* / редкол. Федяєва В. Л. (гол. редактор), Слюсаренко Н. В. (заступник) та ін. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2017. Випуск 80. Том 2. С. 51–56.

18. Султанова Н. В. Соціальні інститути державного утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні як засіб соціального виховання дітей (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал* / редкол. А. А. Сбруєва (гол. ред.) та ін. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. № 9 (73). С. 178–189.

19. Султанова Н. В. Організація діяльності інтернатних закладів освіти України (60-ті рр. – перша половина 70-х рр. ХХ століття). *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць* / ред. кол.: акад. І. Ф. Прокопенко (голов. ред.) та інші; Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 48. С. 94–106.

20. Султанова Н. В. Організація соціального виховання дітей у позанавчальний час в інтернатних закладах освіти в Україні (60–70-ті рр. ХХ століття). *Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць* / за загал. ред. проф. В. І. Сипченка. Харків: ТОВ «Вид-во НТМТ», 2017. Випуск № 4 (84). С. 218–229.

21. Султанова Н. В. Виховний потенціал інтернатних закладів освіти в Україні як засіб всебічного розвитку дітей (1956–1984 рр.). *Професійна освіта: методологія, теорія та технології: зб. наук. праць* / [редкол. Доброскок І. І. (голов. ред. та ін.]. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): ФОП Домбровська Я. М., 2017. Вип. 6. С. 386–394.

22. Султанова Н. В. Особливості виховного процесу у школах-інтернатах в Україні (поч. 60-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 33. С. 303–310.

23. Султанова Н. В. Методологічні аспекти виховного процесу в закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін.

Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 34. С. 240–247.

24. Султанова Н. В. Витоки соціального виховання дітей в закладах інтернатного типу в Україні (20-ті рр. ХХ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 35. С. 310–317.

25. Султанова Н. В. Тенденції розвитку системи соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в Україні періоду 70-х рр. ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 36. С. 201–2017.

26. Султанова Н. В. Класифікація джерельної бази дослідження теорії і практики соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 37. С. 295–302.

27. Султанова Н. В. Форми і методи соціального виховання дітей в діяльності інтернатних закладів освіти в Україні (1956 – 60-ті рр. ХХ ст.). *Педагогічні науки: науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського / за ред. проф. Т. Степанової.* Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. Випуск № 4 (59). С. 513–518.

28. Султанова Н. В. Розвиток мережі соціальних інститутів державного утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні (кінець 80-х – 90-ті рр. ХХ століття). *Молодий вчений: науковий журнал / редкол.: В. В. Базалій та ін.* Херсон: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. № 1 (53). С. 386–391.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

29. Султанова Н. В. Теоретичні засади реабілітації дітей-інвалідів у дискурсі професійної діяльності соціального педагога. *Проектування і розвиток професійно успішної особистості в освітньо-виховному середовищі університету: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4–5 жовтня 2013 року, м. Миколаїв) / за ред. В. Д. Будака.* Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. С. 254–257.

30. Слюсаренко Н. В., Султанова Н. В. Реабілітаційна педагогіка в системі фахової підготовки. *Актуальні дослідження в соціальній сфері: соціальна педагогіка: матеріали другої Міжнародної науково-практичної конференції (15 жовтня 2013 р., м. Одеса) / за гол. ред. В. В. Корнешук.* Одеса: Видавець Букаєв В. В., 2013. С. 149–152.

31. Султанова Н. В. Ретроспективний аналіз становлення і розвитку засад реабілітаційної педагогіки. *Наука сьогодні: теорія, методологія, практика, проблематика: матеріали Міжнародної наукової конференції (30–31 июля 2014 г., г. Сопот, Польща).* Сопот, 2014. С. 122–126.

32. Султанова Н. В. Реабілітаційна педагогіка: генезис науково-педагогічного напрямку. *Психолого-педагогічні засади діяльності фахівця: історія, теорія, практика*: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (18–19 вересня 2014 року, м. Херсон) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2014. С. 206–209.

33. Султанова Н. В. Праксеологічний аспект освітньої інтеграції дітей з інвалідністю. *Формы и методы социальной работы в различных сферах жизнедеятельности*: матеріали III Международной научно-практической конференции (9–10 декабря 2014 р., г. Улан-Удэ) / отв. ред. Ю. Ю. Шурыгина / Восточно-Сибирский государственный университет. Улан-Удэ: Изд-во ВСГУТУ, 2014. С. 210–214.

34. Султанова Н. В. Соціалізуюча роль прийомної сім'ї періоду державної незалежності України (90-ті роки XX ст.). *Виховання особистості: національно-патріотичний вимір*: матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції (16–17 квітня 2015 року, м. Херсон): у 2-х ч. Ч. II / за ред. А. М. Зубка, С. О. Моїсеєва та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2015. С. 119–122.

35. Султанова Н. В. Теорія і практика соціального виховання в освітній діяльності інтернатних установ України (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти і управління навчальними закладами*: зб. матеріалів I Всеукраїнської науково-методичної веб-конференції з міжнародною участю (23 грудня 2015 р., м. Херсон). Херсон: РІПО, 2015. С. 121–125.

36. Султанова Н. В. Морально-духовний розвиток особистості в інтернатних закладах України (друга половина XX століття). *II Дунайські наукові читання: духовно-творча константа особистості*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (23 вересня 2016 року, м. Ізмаїл). Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМІЛ», 2016. Т. 2. С. 74–77.

37. Султанова Н. В. Становлення інтернатних закладів освіти в Україні у другій половині 50-х років XX століття *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти і управління навчальними закладами*: зб. матеріалів II Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (18 листопада 2016 року, м. Херсон): в 2 ч. / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» 2016. Ч. II. С. 136–141.

38. Султанова Н. В. Соціально-виховний потенціал інтернатних закладів освіти України періоду XX століття. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи*: збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції (10 березня 2017 р., Баку – Ужгород – Дрогобич) / [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимомря]. Баку – Ужгород – Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 341–343.

39. Султанова Н. В. Виховання дітей в інтернатних закладах освіти крізь призму педагогічних ідей Я. А. Коменського. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження): матеріали II всеукраїнських педагогічних читань (24 березня 2017 року, м. Херсон) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 257–261.*

40. Султанова Н. В. Історико-педагогічні аспекти соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України (друга половина XX століття). *Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної конференції (17 травня 2017 р., м. Одеса) / гол. ред. В. В. Корнєшук. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2017. С. 185–188.*

41. Султанова Н. В. Соціальне виховання дітей в закладах інтернатного типу на півдні України (20–30-ті рр. XX століття). *Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю (14–15 вересня 2017 р., м. Каховка) / упоряд. М. В. Гончар. Каховка – Херсон: Гілея, 2017. С. 165–167.*

42. Султанова Н. В. Нормативно-правові засади створення та функціонування шкіл-інтернатів в Україні. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матеріали XXXVI Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (20 жовтня 2017, м. Переяслав-Хмельницький) / [гол. ред. Коцур В. П.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 36. С. 191–195.*

43. Султанова Н. В. Зміст соціального виховання учнів шкіл-інтернатів у позанавчальний час (60–70-ті рр. XX століття). *Педагогічна наука в Україні за роки незалежності: здобутки, прорахунки, перспективи: матеріали Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-практичної конференції (15–16 листопада 2017 року, м. Херсон). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 201–204.*

44. Султанова Н. В. Передумови соціального виховання дітей в закладах інтернатного типу. *Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали десятої міжнародної науково-практичної конференції (17 листопада 2017 р., м. Одеса) / гол. ред. В. В. Корнєшук. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2017. С. 135–138.*

45. Султанова Н. В. Проблеми реформування та модернізації інституційних форм утримання та виховання дітей в Україні у контексті освітніх парадигм. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи: матеріали III-й міжнародної науково-практичної конференції (17 листопада 2017 р., Баку – Ужгород – Дрогобич) / [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимомря]. Баку – Ужгород – Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 247–249.*

46. Султанова Н. В. Дослідження передумов розвитку соціального виховання дітей в закладах інтернатного типу (20-ті рр. XX століття). *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали XXX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (28 листопада 2017 р., м. Переяслав-Хмельницький) / [гол. ред. Коцур В. П.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 30. С. 358–360.*

47. Султанова Н. В. Управління розвитком інтернатних закладів освіти в Україні. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами*: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (5 грудня 2017 року, м. Херсон) / за ред. Кузьменка В. В., Слюсаренко Н. В.: у 3 ч. Ч. 3. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» 2017. С. 160–164.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

48. Султанова Н. В. Методологічні аспекти соціальної інтеграції дітей-інвалідів. *Педагогічні науки*: збірник наукових праць / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2014. Вип. 22. С. 260–267.

49. Султанова Н. В. Освітня інтеграція дітей з обмеженими можливостями як соціально-педагогічна проблема. *Педагогічний альманах*: зб. наук. пр. Херсон: РПО, 2014. Випуск 24. С. 249–256.

50. Султанова Н. В. Теоретичні засади становлення і розвитку реабілітаційної педагогіки. *Педагогічний альманах*: зб. наук. пр. / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2014. Випуск 23. С. 241–246.

51. Султанова Н. В. Соціалізуюча роль прийомної сім'ї періоду державної незалежності України (90-ті роки ХХ ст.). *Педагогічні науки*: збірник наукових праць / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2015. Вип. 26. С. 124–129.

52. Султанова Н. В. Сім'я як суспільна інституція соціалізації дитини ХХ – початку ХХІ століття. *Людинознавчі студії*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Педагогіка» / ред. кол. М. Чепіль (головний редактор) та ін. Дрогобич: Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. Випуск тридцять третій. С. 212–220.

53. Султанова Н. В. Історичні витоки виховання дітей з особливими освітніми потребами в Україні. *Педагогічний альманах*: зб. наук. пр. Херсон: РПО, 2015. Випуск 27. С. 290–296.

54. Султанова Н. В. Періодизація розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). *Таврійський вісник освіти*: науково-методичний журнал. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 1 (61), ч. 2. С. 17–26.

АНОТАЦІЯ

Султанова Н. В. Теорія і практика соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України (1956 – початок ХХІ ст.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Міністерство освіти і науки України, Тернопіль, 2018.

Дисертацію присвячено висвітленню теорії і практики соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України, розкриттю змісту, форм, методів і провідних тенденцій його розвитку протягом 1956 – початку ХХІ ст.

Обґрунтовано періодизацію розвитку соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України в досліджуваній період: ідеологічно-організаційний (1956 р. – перша половина 1960-х рр.); суспільно-прагматичний (друга половина 1960-х – 1990 рр.); (1 субперіод – 1965–1984 рр.; 2 субперіод 1985–1990 рр.); дитиноцентричний (1991 р. – початок ХХІ ст.).

Охарактеризовано особливості змісту соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти в окреслених хронологічних межах; визначено тенденції, що зумовлювали трансформації змісту виховних заходів у кожному виокремленому історичному періоді.

Визначено ідеї конструктивного історико-педагогічного досвіду соціального виховання дітей в інтернатних закладах освіти України й окреслено можливості його імплементації в сучасних умовах реформування інституційних установ державного утримання й виховання.

Ключові слова: інтернатні заклади освіти, генеза інтернатних закладів освіти, соціальне виховання, школа-інтернат, діти-сироти, діти позбавлені батьківського піклування, вихованці інтернатних установ, методи виховання, форми виховання, засоби виховання.

АННОТАЦИЯ

Султанова Н. В. Теория и практика социального воспитания детей в интернатных учебных заведениях Украины (1956 – начало XXI в.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, Министерство образования и науки Украины, Тернополь, 2018.

Диссертация посвящена исследованию теории и практики социального воспитания детей в интернатных учебных заведениях Украины, исследованию содержания, форм, методов и ведущих тенденций его развития на протяжении 1956 – начала XXI века.

В работе обоснована периодизация развития социального воспитания детей в интернатных учебных заведениях Украины в исследуемый период: идеологически-организационный период (1956 г. – первая половина 1960-х гг.); общественно-прагматический (вторая половина 1960-х – 1990 г.); (1 субпериод – 1965–1984 гг.; 2 субпериод 1985–1990 гг.); детоцентрический (1991 г. – начало XXI в.).

Охарактеризованы особенности содержания социального воспитания детей в интернатных учебных заведениях в определенных хронологических рамках; обоснованы тенденции, которые обусловили трансформации содержания воспитательных мероприятий в каждом из выделенных исторических периодов.

Определены идеи конструктивного историко-педагогического опыта социального воспитания детей в интернатных учебных заведениях Украины. Очерчены возможности их имплементации в современных условиях реформирования институциональных учреждений государственного содержания и воспитания детей.

Ключевые слова: интернатные учреждения образования, генезис интернатных учреждений образования, социальное воспитание, школа-интернат, дети-сироты, дети лишенные родительского попечения, воспитанники интернатных учреждений, методы воспитания, формы воспитания, средства воспитания.

SUMMARY

Sultanova N. V. Theory and practice of children's social upbringing in boarding schools of Ukraine (1956 – the beginning of the twenty-first century). – On the right of manuscript.

Thesis for a Doctorate Degree in Pedagogical Studies. Specialty 13.00.01 – General Pedagogy and the History of Pedagogy. – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, The Ministry of Education and Science of Ukraine, Ternopil, 2018.

The dissertation presents the results of historical and pedagogical research of the theory and practice of children's social upbringing in boarding schools of Ukraine, the development of the content, forms, methods and leading tendencies of their development during 1956 – the beginning of the twenty-first century.

According to the results of the historiographical analysis of the problem, the theoretical and methodical foundations of the research have been defined (educational conceptions, directions, types and principles of social upbringing, organization and methodology of its implementation in residential educational institutions). It has been found out, that the content, forms and methods of children's social upbringing in residential educational institutions were fallen under transformational changes, as they directly depended on socio-political, socio-economic, cultural and socio-pedagogical determinants.

The organizational and pedagogical foundations of children's social upbringing in residential educational institutions have been considered, especially, a set of conceptual statements defining pedagogical bases of social upbringing and organizational determinants of its development in the Soviet and post-Soviet educational space, in several theoretical and practical dimensions: socio-political (the reflection of the content and quintessence of social upbringing through the prism of socio-political preconditions), technological (as a component of educational process determined by specific forms, methods and results of residential educational institutions' activities concerning children's social upbringing) and institutional (as a socio-pedagogical phenomenon of institutional maintenance and children's state upbringing in boarding schools' «closed» conditions).

According to the historical perspective, children's social upbringing in residential educational institutions has been defined as a purposeful activity of boarding schools to provide a relatively controlled process of children's personality

development, determined by specific tasks, content and features of institutions and aimed at the acquisition of knowledge, norms, values and social experience by pupils for the purpose ensuring effective regulation of their social activities and behaviour in accordance with accepted norms in society.

The determinants influencing the development of children's social upbringing in residential educational institutions have been determined: external (socio-political, socio-economic and cultural), internal (organizational and methodological, social and pedagogical, technological), as well as system-forming (plural interconnected structural elements that ensure the development of social education in the discourse of the genesis of residential educational institutions).

The periodization of the development of children's social upbringing in residential educational institutions of Ukraine in the studied period has been substantiated: ideological-organizational (1956 – the first half of 1960's); social-pragmatic (the second half of the 1960's – 1990); (the first subperiod – 1965–1984, the second subperiod 1985–1990); child-centered (1991 – the beginning of the XXI century).

The transformation of the contents, forms and methods of children's social education during the studied period has been characterized and differentiated on the basis of the pattern of the changes: organizational and methodological (characterized by forms of organization, methods, technics of implementation and principles of children's social education in boarding schools), structural and functional (reflecting the impact of school education reforms on the development of children's social upbringing) and content (reflecting transformations in the content of children's social upbringing, in particular, the development of social knowledge, skills that must be learnt by pupils, their value orientations, beliefs, qualities and persistent habits of socially-required behaviour).

The preconditions for the development of children's social upbringing in residential institutions of the country have been specified; the conceptual and terminological apparatus in the field of social and upbringing technologies has been improved.

The productive ideas concerning the experience of children's social upbringing in residential educational institutions and the possibility of their extrapolation in the context of the reform of institutional establishments for children's maintenance and upbringing have been singled out.

Key words: residential educational institutions, genesis of residential educational institutions, social upbringing, a boarding school, orphans, social and pedagogical activities, children deprived of parental care, boarding school inmates, methods of education, forms of education, educational means.

Підписано до друку 15.10.2018 р.
Формат 60x84/16.
Папір друк. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 10/18/2-91

Віддруковано у видавничому центрі "Вектор"
46018, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12,
Тел. 8 (0352) 40-08-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.
ФОП Осадца Ю.В.